

Despotyň täzesi, gulçulygyň könesi, şeýlemi?

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Publisistika, Sözler

написано kitapcy | 24 января, 2025

Despotyň täzesi, gulçulygyň könesi, şeýlemi? DESPOTYŇ TÄZESİ, GULÇULYGYŇ KÖNESİ, ŞEÝLEMI?



• *Mayis Alizadäniň Muhammet Salih, Şahin Jafarly we Erdogan Karakuş bilen geçiren söhbetdeşligi*

Otuz ýedi ýıldan soňra ýene Almaty (şol wagtky ady Alma-Ata). Ýene hadysalar, ýene bulam-bujarlyklar, ýene ölümler, ýene tutha-tutluklar...

1986-njy ýylyň dekabrynda Kazakstanın şol wagtky paýtagtynyň merkezi ploşadynda bolup geçen talyp tolgunşuklary Mihail Gorbaçýowyň yqlan eden «Üýtgedip gurmak we aç-açanlyk» syýasatynyň «miwesi» hökmünde orta çykypdy, tolgunşyklar basylip ýatyrlandan soñ Kazakstan 25 ýyllap dolandyran Syýasy býuronyň agzasy Dinmuhammet Kunaýew wezipesinden boşadylyp, ýerine Gennadiý Kolbin bellendi.

Ministrler sowetiniň başlyklygyna bellenen Nursultan

Nazarbaýew 1989-njy ýylda Moskwa tarapyndan Gazagystanyň Kommunistik partiýasynyň başyna oturdylyp, 1991-nji ýylda jar edilen garaşsyzlyk deklarasiýasyndan soň bu gezek Garaşsyz Gazagystanyň ilkinji Prezidenti boldy.

2019-njy ýylyň iýunynda uzak wagtlap ýanynda saklap ýören adamý Kasym-Jomart Tokaýewi döwlet ýolbaşçylygyna saýlatdyran Nazarbaýew has oval konstitusiýa girizen üýtgeşmeleri arkaly «lider» ygtyýarlyklaryny saklap galdy we Gazagystanyň dolandyryşyndaky agyrlygyny dowam etdirdi.

Ýakynda 2-nji ýanwarda benziniň bahasynyň gymmatlamagyna garşı nägilelik bildirmek üçin we çaltlyk bilen ýurduň dürlü künjeklerine ýaýylan tolgunşyklaryň «üstünlikleriniň» biri-de Nursultan Nazarbaýewiň köp sanly heýkellerinden biriniň ýykylmagy boldy.

Halk tolgunşyklaryny basyp ýatyrmak üçin döwlet ýolbaşcysy Tokaýewiň GDA-nyň Köpcülikleýin Howpsuzlyk Ylalaşygy Guramasynyň (KHYG) goşunyny «Parahatçylyk güýji» ady bilen ýurda çağyrmagy çekişmelere ot berip, dürlü ugurlara tutasdyrdy.

Üýtgeşmeleri başyndan bări ýakyndan synlaýan «Independent Türkçe» gazak tolgunşygynyň sebäplerini, ugurlaryny we syçrama ähtimallygy bolan nokatlary spesialistlerden soramagy dowam etdirýär.

Ýetmişinji ýyllaryň başyndan bări diňe Özbegistanyň däl, tutuş Orta Aziýanyň azatlygy, 1991-nji ýıldan soňam demokratiýa üçin aralesmesiz göreşen Özbegistan Erk partiýasynyň başlygy Muhammet Salih üýtgeşmelere şeyleräk görnüşde baha berýär: «Birnäçe ýyllardan bări Orta Aziýanyň iň asuda ýurdy hökmünde tanalýan Gazagystan hazır ot içinde. Halk aýaga galdy we bu tolgunşyk 1986-njy ýylyň dekabrynda Almatyda bolup geçen gozgalaňdan deňeşdirip bolmajak derejede uly gerimli we ýykgynylyklydyr.

Bu iki wakanyň biri-birinden tapawudyny deňeşdirende, 1986-njy ýylda gazaklaryň rus agalygyna garşı köçelere döküledigini, 2022-nji ýylda bolsa öz milli hökümétiniň zulmuna garşı aýaga galandygyny görmek gerek.

Şol bir wagtyň özünde iki wakanyňam sebäpkäriniň öñki

kommunist pikirli kellelerdigini görmezlige salyp bolmaz. Bu ýurtlar 1991-nji ýylda garaşsyzlyklaryny gazandylar, emma bu ýurlarda häkimiyetde galan öñki communist ýolbaşçylar sebäpli hiç haçanam sözüň doly manysynda garaşsyz bolup bilmeler. Bu köne pikirli çýýruk aňyýetiň eýeleri öz kürsülerini gorap saklamak üçin ýurduň garaşsyzlygyndan el çekmäge-de taýýardyklaryny hemmelere görkeze-görkeze geldiler.

Özüňiz serediň, demonstrasiýaçylaryň hötdesinden gelip bilmédik ýolbaşçy K.Tokaýew janhowluna KHYG atly ümmülmez ýurda gözegçilik etmegi göz öňüne tutýan žandarma guramasyny çagyrmadymy näme.

Ýogsam bolmasa, bu gurama diňe daşardan çozuş bolan ýagdaýynda herekete girmek we düzgünnamada görkezilen wezipe borçlaryny ýerine ýetirmek üçin niýetlenen organdy ahyry. Ine, hut şu sebäpli hem KHYG-yň Gazagystandalu içki gapma-garşylyklara goşulmagynyň hiç bir babatda hukuk esasy ýok.»

«Gazak halkynyň KHYG-yň operasiýasyna garşy durmagy gurama üçin kanuny taýdan goranmak hukugy döredi saýlar we hukuka gollanýan ähli ýurtlardyr halkara guramalar tarapyndan ýazgarylýap bolmajak ýagdaýy döreder» diýen Muhammet Salih sözlerini şeýle dowam etdirýär:

«Hawa, häzir diňe gazak halky üçin öñki sowet boýunturygyndan çykmadık we çykjagam bolmaýan režimler bilen halklaryň arasyndan cuň gorp döredip, başyny Moskwanyň çekýän KHYG-nyň Gazagystana girmegi kiçi-girim waka däl bolup, ol gönüden-göni ýonekeý halkyň üstüne edilen hüjümdir.

«Parahatçylyk güýji» ady bilen Gazagystana ýollanan we belarusly, ermenistanly, täjigistanly esgerleriňem bolan köpmilletli goşunynyň halklaryň özara etniki çaknyşyklaryna-da sebäp bolup biljekdigi gümansyzdır.

Gazak hökümeti halkyň asudalygyny we ýurduň bitewiliginı howp astyna alman meýletin işden gidip, demokratik çäreleriň ýolunu açmagyň deregine halky şunuň ýaly astyndan çykyp bolmajak ýüküň aşagyna iterýär. Munuň ady «halk duşmançylygy» bolup, dessine gaýtmyşym ediler diýip umyt edýärin.

Kommunist pikirli we Moskwanyň terbiýesini alan ýolbaşçylaryň «Halk terrorçydyr» sözlerinden wagt ýitirmän el çekmekleri gerek. Demonstrasiýaçylaryň talaplaryny kanagatlandyryp, ýurdu saýlawalara äkitmegin häzirem açyk ýollary bar. KHYG haýal etmezden Gazagystandan çykmalý, hökümet bilen halk el-ele berip, bu çylşyrymly günlerden aqzybirlikde baş alyp çykmalý.»

Üýtgeşmelere dürli taraplary bilen baha beren azerbaýjanly syýasy kommentator Şahin Jafarly «Independent Türkçe»-niň sowallaryns jogap berende, gazak tolgunşygynyň sebäpleriniň dogry nukdaýnazardan seredilmeginiň gerekdigine ünsi çekýär:

Gazagystandyk wakalar 2022-nji ýylyň başynda (2-nji ýanwar) ýurduň günbatar oblasty Mañgışlakda benziniň bahasynyň iki esse galmagy bilen başlady. Mañgışlak nebit we gazyň çykarylýan möhüm senagat merkezi bolup, Hazaryň kenaryndaky Aktau porty bu oblastyň iň esasy şäheridir. Muňa garamazdan sebitiň halky çakdanaşa garyplykda ýasaýar, oblast sosial-ykdysady meseleleriň ýiti duýulýan ýeridir.

Umuman alanda ýurt boýunça düşyän girdejiniň adalatsyz, deň bolmadyk paýlanşygy ynjalyksyzlyk döredýär. Ýolbaşçy gatlagyň korrupsiýa düzgünini ýola goýup, lýuks şartlerde ýasaýandygyny halk görüp-bilip dur. Tolgunşyklar Aktau we Mañgışlak oblastynyň beýleki möhüm şäheri Jana-Özende başlap, az wagtyň içinde tutuş ýurda ýaýrady.

Demonstrasiýaçylad ilkibaşda nyrlaryň pese düşürilmegi talap etdi, hökümet bu talaby kabul etdi, emma birden ýuze çykan wakalar az wagtyň içinde syýasy röwüse bürendi we köçelere çykan adamlar Nursultan Nazarbaýewiň häkimiyetden çetleşdirilmegini talap etdi...

Nazarbaýewiň 2019-nji ýilda prezident kürsüsini Tokaýewe berenem bolsa, Howpsuzlyk geňeşiniň başlygy bolup oturyp, ýurduň gözegçiligini we döwlet dolandyryşynyň ýüplerini öz elinde saklap galandygyny ýatladan Şahin Jafarly «Nazarbaýewiň tegelek otuz iki ýyllap hökümeti eýeläp oturmagy tolgunşyklaryň esasy körükleyiji faktorlarynyň birini emele getirdi» diýýär.

Jafarly sözüne şulary goşýar:

«Şol bir adamyň häkimiýet kürsüsini sypdyrman eýeläp oturandygyna garamazdan ýasaýyş-durmuş şartleriniň gowulanyp gidibermezligi hak-hukuklaryň we azatlyklaryň gysylmagy, saýlawlaryň bassyr-bussyr şartlerde dürli pyssy-pyjurlyklar bilen geçirilmegi ýaly sebäpler birnäçe ýyllardan bәri halkda çäksiz gahar-gazabyň üýşmegine sebäp bolupdy.

2-nji ýanwarda ýarylyp dynan gahar-gazabam şonuň netijesidi. Howpsuzlyk güýçleri tolgunşyklary basyp ýatyrmaga synanyşsalaram, az wagtyň içinde wakalar elden-aýakdan çykdy, birnäçe ýerde adamlar edara binalaryna cozmagà başlady, talañçylykly hereketler bolup geçdi.

Hususanam ýurduň iň uly şäheri we öñki paýtagty Almatyda tolgunşyklaryň gerimi hasam uly boldy, şäherde rus dilinde gürleyän ylymly-bilimli ilat has agdyklyk edýär. Tolgunşyklara guramaçylyk edýän haýsydyr bir gurama ýa-da lider ýok. Galyberse-de ýurtda täsirli oppozisiýa ýok. Yöne perdäniň aňyrsynda käbir elitalaryň we klanlaryň wakalara täsiriniň bolup biljekdigi hakda şübheler bar.»

Jafarly «Gazagystan goňşularы болан beýleki Orta Aziýa ýurtlaryna meňzeş formada belli bir derejede feodal gurluşa eýe ýurt. Jemgyýet dürli klanlara bölünýär, erkin saýlawlar bolmandygy üçin güýç we häkimiýet urşy döwletiň içinde ýapyk gapylaryň aňyrsynda klanlardyr olaryň wekilleriniň arasynda bolup geçýär. Wakalarda bu faktorlaryň täsiriniň bolmagy ähtimallygynyň bardygyna garamazdan elimizde bu boýunça anyk maglumatlar ýok» diýýär.

«Tokaýewiň prezident kürsüsine oturandan soňky äden ädimleri we ýoredýän syýasaty onuň ýapja lider we Nazarbaýewiň dikmesi bolmajakdygyny az wagtda görkezdi» diýen Jafarly, «Meselem, N.Nazarbaýewiň gyzy Dariga Nazarbaýewa senatyň başlygydy, Tokaýew ony eýeleýän wezipesinden boşadyp, döwlet apparatynda öz güýjüni artdyrmaga başlady. Soňky gezek K.Tokaýew 2021-nji ýylда häkimiýet başında oturan partiýa Nur Otanyň başlyklygyny Nazarbaýewiň elinden aldy» diýýär.

«Tokaýewiň bu güýji we batyrgaýlygy nireden gelip çykýar» we «nämüçin Nazarbaýew kürsüsini oňa berdi» sowallarynyň möhümdigini nygtan Şahin Jafarly bu hususda Russiýa faktorynyň orta çykandygyny aýdýar:

«Tokaýew sowet döwründe Moskwada bilim alan we SSSR-iň Daşary işler ministrliginde işlän köne diplomat. Garaşsyzlyk döwründe-de (2001-nji ýylda) doktorlyk dissertasiýasyny Russiýanyň Diplomatika akademiýasynda gorady.

Tokaýewiň tolgunşyklaryň Nazarbaýewe garşı gönükmegini amatly pursat hasaplap, ony Howpsuzlyk geňeşiniň başlygy wezipesinden boşatmagy ünsi çekiji üýtgeşmedir. Russiýanyň goldawy we rugsady bolmazdan munuň beýdilmegi mümkün däldi.

Tolgunşyklaryň hötdesinden gelip bilmejegini bilibem, Tokaýewiň KHYG-ny, aslynda Russiýany resmi ýagdaýda kömege çağyrmagy öz häkimiýetini goraýandygyny aňladýar.»

Russiýanyňam wakalaryň sebitde öz bähbitlerini howp astyna salyp biljekdigini görəndigi üçin muňa goşulmagy makul bilendigini aýdýan Jafarly «Ýagny, häkimiýet güýjuniň dolulygyna Nazarbaýewden Tokaýewiň eline geçmegini Russiýa aç-açan goldady. Elbetde, Nazarbaýewiň özem Russiýa üçin amatly liderdi, onuň Russiýanyň bähbitlerine garşı hiç hili syýasy ugry ýokdy. Emma ol indi garrapdy we näsagdy. Moskwa haýsydyr bir nämälimlige maý bermezden Nazarbaýewiň ygtyýarlyklaryny özi üçin has amatly birine tabşyrma tapgyryny başdan bări (2019) goldapdy» diýär.

«Tokaýew sebitiň beýleki möhüm aktýory Hytaýyň bähbitleri üçinem amatly syýasatçy» diýen Jafarly «Russiýa bilen birlikde Hytaýam Gazagystanyň iň uly ykdysady we söwda partnýorydyr. Tokaýew SSSR-iň Pekindäki ilçihanasynda dürli wezipelerde işlemek bilen bir hatarda Pekiniň Dil we medeniýet uniwersitetinde (Beijing Language and Culture University) hytaý dilini öwrenen syýasatçy. Ol Hytaýda gowy tanalýar. Şonuň üçinem wakalaryb geosyýasy tarapyny seljersek, prosesiň Russiýanyň we Hytaýyň bähbitlerine görä ilerleyändigini görýärис.»

Şahin Jafarly şu synlary-da berýär:

«Russiya öñki sowet geografiýasyny gaýtadan gözegçilik astyja alma we SSSR-i dürlí ýollar arkaly täzeden şekillendirme syýasaty taýdanam üstünlikli ädimleri ädýär.

Hytaý bolsa bu sebitde, ýagny özüniň demirgazyk-gündogar çäklerinde ABŞ-dyr Ýewropa bileleşiginiň güýçlenme ähtimallyklaryndan çekinýändigi üçin Russiyanyň bärlerde agramyny saklanyny gowy görýär.

Bu «Guşak-Ýol» taslamasy taýdanam möhüm bolup, Russiya bir ýandan öz bähbitlerini ýerbe-ýer etse, beýleki bir ýandan belli bir derejede Hytaýynam howpsuzlygyna goşant goşant goşdugy bolýar.

Belorussiýadan soň Gazagystanda-da garaşylmadyk ýagdaýda köpçülikleyik halk çykyşlarynyň bolup geçmegi bu ýurtlaryň daşyndan örän güýcli we asuda görünýändiklerine garamazdan, aslynda içерden näderejede ince we ýolunmaga golaý tanapyň üstünde durandyklaryny-da aýdyň subut etdi.

Raýatlaryň hak-hukuklarynyň gysylmagy, saýlawlaryň gözboýagçylykdan başga zat däldigi, syýasy karara gelme proseslerinden jemgyyetleriň dolulygyna çetleşdirilmegi, belki-de režimleriň ömrünü uzaldybam biler, emma döwlet hökmünde uzak möhletleyín kemala gelme we demokratiýalaşma proseslerine hiç hili peýda bermeýär.

Şol bir adamyň uzak wagtlap ýurdy dolandırmagy, aýratynam ýaş nesillerde uly lapykeçlikleri döredýär. Ine, şonuň üçinem, Gazagystan wakalary demokratik we ykdysady reformalaryň geçirilmeginiň näderejede gereklidigini ýene bir gezek subut etdi.

Russiya bolsa öñki sowet geografiýasyny içgin tanaýan döwlet hökmünde bular ýaly wakalary we halk hereketlerini öz bähbitlerine gönükdirip, olardan peýdalanmaga, aýtymyna gelen her amatly pursaty peýlemäge dowam edýär.

Gazagystan wakalary adyna «Türk dünýäsi» diýilýän giň geografiýany mazaly sarsdyrana meñzeýär.

Azerbaýjanyň öz ýurtlaryny ermeni okkupasiýasından halas etmek üçin operasiýalary dowam edip durka, 2020-nji ýylyň oktyabr

aýynda MHP-niň başlygy Döwlet Bahçeliniň «Nahçewan bilen Azerbaýjanyň arasyndaky koridoryň açylyp, Nahçewanyň gara ýoly arkaly Azerbaýjana birikmegi» üns merkezine düşüripdi we Türkýäni nasional-konserwatiw gatlagy bu teklibi belli bir wagta çenli «Turana barýan gara ýoluň bosagasy açylmaly» diýip uly gowur turzupdy.

2020-nji ýylyň 10-njy noýabryndan soň bu mesele «transport koridorlarynyň açylmagy» görnüşinde üns merkezine düşüpdi. Gazagystandaky halk tolgunşygy «Turana barýan ýol» şowhunyndan öñ ürki respubliklarynda has derwaýys meseleleriň üns merkezine alynmalydygyny görkezdi.»

2-nji ýanwarda başlan halk tolgunşygyny «Independent Türkçe» üçin teswirlän Ankaranyň Turan akademiýasynyň başlygy, otstawkadaky general Erdogan Karakuş Türkýäniň soňky ýyllarda äden ädimlerine we anyk işlere ünsi çekýär:

«Günbatar bilen Ukraina, yzysüre Belorussiya, soňra täzeden Ukraina boýunça düýpli harçaňlaşmalary başdan geçirilen Russiyanyň öñki eýelik eden geografiýasy üçin duýyan nostalgiýasy ilkinji nobatda yzyny we töweregini has pugta gözegçilikde saklamaga giriş hökmünde baha bermegimiz gerek.

Gazagystanda ýuze çykan wakalarda Russiyanyň käbir üýtgeşmeleriň öñünü almak arkaly sebitdäki täsirini güýçlendirmegiň aladasyny edýändigini görýärис. Turan akademiýasynyň gurulmagy we geçen ýylyň noýabr aýynda Türk geňeşiniň Türk döwletleri guramasyna (TDG) öwrülmegi Russiyany mazaly ynjalykdan gaçyrana meñzeýär, sebäbi Daşary işler ministri Sergeý Lawrow «TDG ýaragly gurama öwrülmedik ýagdaýynda bimaza bolup duramzok» diýdi.

Ýa-da MHP-niň lideri Bahçeliniň Prezidente sowgat eden kartasyna Moskwanyň metbugat wekiliniň nägileligi «Ol ýerler Russiya Federasiýasynyň ýerleri» görnüşinde boldy. Rus habar beris serişdelerine göz aýlanymyzda, Türkýäniň soňky ýyllarda ädýän ädimlerinden «Turan arzuwy ýolunda ädilýän ädimler» diýip biynjalyklyklarynyň bardygyny görýärис. Garabagda türk goşunynyň «Parahatçylyk güýji» astynda hereket etmeginе

Moskwanyň garşıy çykmagyna-da şu çarçuwanyň içinde baha bermek gerek.»

«Gazagystanyň topalaňyň yzysüre Russiýanyň başyny çekýän KHYG-yň gyssagly ýurda ugradylmagy işiň aňyrsyndaky düýp maksady orta çykýarýar» diýen Erdogan Karakuş sözlerini şeýle dowam edýär:

«Azerbaýjan operasiýalarynyň üstünlikli dowam edýän kyrk dördünji gününde Russiýanyň taraplara ylalaşyga gol çekdirip, öz goşunyny Azeri topraklaryna ýerleşdirmegi halkara hukugyň çygryna hernäçe sygyşmaýan bolsa, KHYG-yň köpmilletli «Parahatçylyk güýji» goşunynyňam Gazagystana girmegi hukuga şonuň ýaly ters gelýär. Çünkü Gazagystandaky wakalar içerki gapma-garşylyk bolup, KHYG-yň düzgünnamasy daşardan hüjüm bolan ýagdaþynda goşun ugradylmagyny göz öňüne tutýar. Topalaňyň haýal etmän togtadylmagy we gazak hökümetiniň bir çykalgasyny tapyp öz ýurdunyň raýatlary bilen dil tapşymagy gerek.

10-njy noýabr gijesi rus goşunynyň «Parahatçylyk güýji» ady bilen azeri topraklaryna girip, Ermenistanyň serhet postunu we Hankentdir Hojaly bilen bir hatarda 4 müň kw km-lik ýeri öz gözegçiliği astyna almagy Moskwanyň gelejekdäki meýilnamalaryna mysal döretdimi?

Russiýanyň döwlet ýolbaşçysy W.Putiniň Gazagystandaky üýtgesmeleri Belorussiýanyň, Ermenistanyň, Täjigistanyň, Özbegistanyň, Gyrgyzstanyň döwlet we hökümet ýolbaşçylary bilen ara alyp maslahatlaşmagynyň manysy nämekä eýsem?

Başda Gazagystan bilen bir hatarda Orta Aziýanyň beýleki halklary üçin bu aýaga galmalar prosesiniň özi bilen birlikde getiren soragy şol bir zat bolup galýar:

Netije bir diktator bilen hoşlaşyp, täzesine «Hoş geldiň» diýmekden ybarat bolarmyka, ýa-da ahyryn «Ex Oriente Lux»-my?*

* «Ex Oriente Lux» – «Ýagtylyk gündogardan göge galýar»